

Jurij Łabyncew

Rosyjska Akademia Nauk

Moskwa

<https://orcid.org/0000-0002-7900-6143>

Łarysa Szczawinskaja

Rosyjska Akademia Nauk

Moskwa

<https://orcid.org/0000-0002-9385-3509>

**Першы беларускі ўніверсітэт
і беларусазнаўчыя арганізацыі ў расійскіх сталіцах
(1918–1919 гг.)**

У момант найцяжэйшых ваенна-палітычных выпрабаванняў канца 1917 – пачатку 1918 гг., адзначаных падпісаннем 3 сакавіка 1918 г. Брэсцкага міру, які пацвярджаў фактычную паразу Савецкай Расіі і выхад яе з Першай сусветнай вайны, Савет Народных Камісараў (СНК) прымае рашэнне аб стварэнні адмысловай установы, закліканай дапамагчы ў вырашэнні «беларускага пытання». 31 студзеня 1918 г. выходзіць дэкрэт СНК РСФСР, які абвясчае: *пры Народным камісарыяце па справах нацыянальнасцяў арганізуецца камісарыят па справах беларусаў*¹. Апошні ў якасці аддзела пры Наркамнацы РСФСР стаў называцца беларускім нацыянальным камісарыятам або скарачана Белнацкамам. З пачатку свайго ўзнікнення ён меў два асноўныя цэнтры: петраградскі і, з сакавіка 1918 г., маскоўскі.

У якасці асноўных задач дзейнасці Белнацкама, *задач велізарнай важнасці*, ставіліся дзве: *агітацыйна-арганізацыйная праца, і культурна-асветная, якія ўзаемна дапаўняючы адна адну, павінны прывесці да нацыянальнага адраджэння краю на асновах сацыялістычнага будаўніцтва яго, у цесным яднанні з Расійскай Савецкай Рэс-*

¹ *Декреты Советской власти*, Москва 1957, т. 1, с. 460.

публікай. Пры гэтым, у сувязі з ліквідацыяй вайны ва ўмовах прывядзення ў жыццё Брэсцкага дагавора пры Белнацкаме ўтваралася «Асобая Камісія» па распрацоўцы пытанняў, якія тычацца Беларусі². Характэрна, што ініцыятыва заснавання Белнацкама належыла самім беларусам: *левой пльніні (...) Петраградскай Беларускай Сацыялістычнай Грамады і Петраградскай Беларускай сацыял-дэмакратычнай партыі (...), якія на агульным сходзе 7 студзеня 1918 года пастанавілі абраць дэлегацыю для перамоваў па гэтым прадмеце з цэнтральным урадам, якія прывялі да становішчых вынікаў, і камісарыят быў заснаваны*³.

Нягледзячы на незвычайную важнасць Белнацкама ў гістарычным лёсе Беларусі, манаграфічных даследаванняў пра яго па гэты дзень не існуе, калі не лічыць амаль 200-старонкавы машынапіс кандыдацкай дысертацыі В.У. Скалабана, абароненай у 1987 г. і па розных прычынах аўтарам так і не апублікаванай⁴. У Нацыянальным архіве Рэспублікі Беларусь у Мінску захоўваецца асобны фонд 4, які ўключае больш за 130 спраў, якія змяшчаюць розныя дакументы Белнацкама. Да 1918 г. фонд быў значна паўней, пакуль з яго не выключылі каля 50 спраў, звязаных з бежанствам. Адна з першых спраў фонду ўключае розныя матэрыялы *па пытанні ажыццяўлення Брэсцкага мірнага дагавора*⁵. Роль вельмі каштоўнага і прытым досыць поўнага і ўсебаковага архіва, які адлюстроўвае розныя бакі працы Белнацкама, належыць яго газеце «Дзянніца». Гэтая газета публікавала ў 1918–1919 гг. вялікую колькасць разнастайных матэрыялаў як унутранага характару, так і тых, што наогул адносяцца да беларускай праблематыкі, у тым ліку нават розныя дакументы Беларускай Народнай Рэспублікі⁶, з кіраўніцтвам якой у дзеячаў Белнацкама былі асабліва негатыўныя адносіны. Асноўная прычына гэтага крылася ў тым, што, па словах прамога сведкі падзей тых гадоў будучага акадэміка У.М. Ігнатоўскага, *Белнацкам лічыць патрэбным выявіць нацыяналь-*

² План прадстоячай дзейнасці Камісарыята, «Дзянніца» 1918, № 13, с. 3.

³ *О деятельности Белорусского Национального Комисариата (Из доклада Комиссару по национальным делам)*, «Дзянніца» 1918, № 11, с. 1.

⁴ В.В. Скалабан, *Белорусский национальный комисариат (январь 1918 – март 1919 г.). Дис... канд. ист. наук*, Минск 1987.

⁵ Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь (далей – НАРБ), ф. 4, оп. 1, л. 4.

⁶ См., напр.: *Устаўная Грамата да народаў Беларусі. Другая Устаўная Грамата. Пастанова Народнага Сэкрэтарыяту Беларускай Народнай Рэспублікі з 27.ІІІ.1918 № 134. Краткі отчет Рады Беларускай Народной Республ. Рада Беларускай Народной Рэспублікі. Сессія ІІ-я, Заседание 5-е. 12 апреля 1918 года [и другие]*, «Дзянніца» 1918, № 10, с. 2–4.

нае беларускае пытаньне, утварыць грунт для Беларускай Савецкай Рэспублікі і, такім спосабам, выбіць глебу з-пад ног Рады Беларускай Народнай Рэспублікі і ўзяць беларускае нацыянальнае пытаньне у рукі Компарты⁷.

Катастрафічны недахоп нацыянальных кадраў у адукацыйнай сферы пры вельмі слабым і нават павярхоўным вывучэнні гісторыі і культуры беларускага народа, поўная адсутнасць вучэбнай літаратуры па гэтых прадметах, неабходнасць рэалізацыі асноўных задач, пастаўленых перад Белнацкамам, спрыялі таму, што супрацоўнікі яго культурна-асветнага аддзела на чале з Ф.Ф. Туруком вылучылі ідэю арганізацыі ў Маскве Беларускага Народнага ўніверсітэта (БНУ) з удзелам вядучых расійскіх навукоўцаў⁸.

Сама ідэя выкрышталізоўвалася паступова, але ўжо ў красавіку 1918 г. яна набыла цалкам канкрэтныя рысы, звязаныя з арыентацыяй на будучыя *культурна-эканамічнае будаўніцтва і жорсткую палітычную барацьбу (...)* ва ўсіх захопленых немцамі абласцях, якія складала амаль уся тэрыторыя сучаснай Беларусі разам з Мінскам. Такі падыход, у выпадку яго паспяховай рэалізацыі, лічылі дзеечы Белнацкама, *будзе мець ўплыў на ўсю наступную гісторыю Беларусі, і ва ўсім гэтым важнейшым працэсе найбольш адпаведнымі дзеечымі асобамі з'яўляюцца народныя настаўнікі, якія ў мінулым неаднаразова выказвалі сваю рэвалюцыйную дзейнасць, стоячы бліжэй усякага іншага інтэлігента да працоўнага класа, выйшаўшы самі з нетраў яго.* Для гэтых настаўнікаў, *што хацеў бы працаваць з народамі і для народа, быць яго кіраўніком, але што ўсведамляе сябе не зусім падрыхтаваным у тэхнічных, спецыяльных і палітычных адносінах,* Белнацкам плануе арганізаваць падчас летніх канікул гэтага года спецыяльныя курсы ў Маскве і Петраградзе, на якіх, *акрамя лекцый спецыяльнага педагагічнага характару, мяркуецца мажчымае поўнае асвятленне з сучаснага пункту гледжання грамадска-палітычных пытанняў, арганізацыя лекцый і рэфератаў па эканамічных пытаннях, гісторыі, беларусазнаўстве, вывучэнні спосабаў агітацыі і г. д.*⁹.

⁷ У. Ігнатоўскі, *Вялікі Кастрычнік на Беларусі (X, 1917 – II/VII, 1920)*, [у:] *Беларусь: Нарысы гісторыі, эканомікі, культурнага і рэвалюцыйнага руху*, Менск 1924, с. 204.

⁸ Ю.А. Лабынцев, *Московские кадры белорусизации: деятельность Белорусского народного университета в столице РСФСР (1918 г.)*, [в:] *Государство, общество, церковь в истории России XX–XXI веков: материалы XVII Международной научной конференции, Иваново, 28–29 марта 2018 г.*, Иваново 2018, ч. 2, с. 300–304.

⁹ І. Р., *К учителям белорусам*, “Дзянніца” 1918, № 8, с. 3.

Турук паслядоўна праводзіць ідэю свайго аддзела аб арганізацыі такіх спецыяльных курсаў, якія ўрэшце знаходзяць форму Беларускага Народнага ўніверсітэта, і 10 чэрвеня 1918 г. у Белнацкаме прымаюць рашэнне *арганізаваць і зладзіць у Маскве Беларускі Народны ўніверсітэт, першай дзейнасцю якога з'явіцца арганізацыя 2-месячных курсаў, на якіх будзе прачытаны шэраг сістэматычных цыклавых і эпизадычных лекцый па пытаннях: 1) беларусазнаўства, 2) грамадска-палітычным і эканамічным, 3) педагогічным і 4) прыродазнаўчым*¹⁰. Для чытання лекцый атрымалася знайсці шэраг выдатных спецыялістаў, пераважна масквічоў. Слухачамі курсаў маглі стаць: 1) *Настаўнікі і настаўніцы народнай і сярэдняй школы Беларусі. 2) прадстаўнікі ад аддзелаў народнай адукацыі пры Саветах Р.[абочых] і С.[ялянскіх] дэпутатаў Беларусі. 3) Члены беларускіх культурна-асветных арганізацый, а таксама ўсе асобы, якія цікавяцца беларускай народнасцю і культурай*¹¹. Курсы былі бясплатнымі, больш за тое, народным настаўнікам і дэлеганым аддзеламі народнай адукацыі прадастаўлялася магчымасць бясплатнага пражывання ў спецыяльна выдзеленых памяшканнях, а таксама была аказана матэрыяльная падтрымка і нават аплочаны праезд. З-за некаторых тэхнічных складанасцяў адкрыццё БНУ і пачатак працы курсаў перасунуліся з 1 на 11 ліпеня. З уступным словам да слухачоў звярнуўся Ф.Ф. Турук, які паказаў на неадкладнасць вырашэння беларускага пытання, якое ў цяперашні час стаіць ва ўсёй сваёй вострыні і мае важнае значэнне не толькі для самой Беларусі, але і для ўсёй Расіі. Агульны план работы БНУ Турук непасрэдна звязаў з перспектывай вырашэння беларускага пытання:

О важности этого вопроса свидетельствует тот интерес, который пробуждается по отношению к Белоруссии. Так, в Кёнигсберге в местном университете открывается кафедра белорусоведения. Русская пресса также живо интересуется современным положением и состоянием Белоруссии. Что особенно отраднo отметить, так это пробуждение интереса к своему краю и среди белорусской интеллигенции. Последняя чувствует потребность дать себе ответ и помочь в этом же народу относительно самоопределения. Существуют среди белорусов три ориентировки: западная ориентация, центром коей является Вильна, где уклоняются в сторону унии с Польшей или с Литвой; восточная – федерирование с Россией и ориентация «Незалежности» Белоруссии (Минская). Вследствие необходимости

¹⁰ НАРБ, ф. 4, оп. 1, д. 77, л. 62.

¹¹ *Культурно-просветительный Отдел Белорусского Народного Комиссариата, "Дзяніца" 1918, № 16, с. 1.*

разобраться в политическом положении и дать себе точный ответ, куда держать направление судеб Белоруссии, нужно детальное изучение истории и этнографии последней. Большим препятствием к всестороннему изучению края является отсутствие научной работы и научной Белорусской школы. По этим причинам и сами белорусы плохо знают свой родной край. Между тем изучение и познание Белоруссии особенно необходимо для учителей низшей и средней школы. Поэтому самое видное и почетное место среди всех циклов лекций университета занимает Белоруссоведение. Но в силу того, что каждая страна, край тесно связаны с соседями, в круг лекций введены такие, которые будут трактовать социально-политические вопросы. Общепедагогические вопросы, как имеющие интерес профессионального характера, также займут внимание слушателей. Ввиду же особой важности, какую сейчас имеет экономическая жизнь, будет читаться цикл лекций и по естественно-научным вопросам¹².

Вядомы гісторык, які сыграў вялікую ролю ў стварэнні БНУ, прафесар, будучы акадэмік У.І. Пічэта (1878–1946), сваёй першай лекцыяй па гісторыі Беларусі, па сутнасці, адкрыў яго работу, якая праходзіла ў будынку Педагагічнага інстытута ім. П.Р. Шалапуціна. У прыватнасці, ён сказаў, што з-за адсутнасці навуковага цэнтра і не распрацавана гісторыя Беларусі, і беларусазнаўства стане навукай толькі тады, калі Беларусь будзе мець свой універсітэт (...) вывучэнне гісторыі і побыту краю прывядзе да адраджэння яго. Адраджэнне ж складаецца ў нацыянальным самавызначэнні на фоне агульначалавечай культуры і адзінства¹³.

Захаваўшыся дакументы дазваляюць даць дастаткова падрабязную характарыстыку прачытаным на курсах лекцыям, многія з якіх былі пазней апублікаваныя і склалі своеасаблівую першую навукова-папулярную энцыклапедыю па беларусазнаўству, якой, мяркуючы па асобніках, што дагэтуль захаваліся, яшчэ многія гады карысталіся¹⁴. Яна служыла нават навучальным дапаможнікам для студэнтаў Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта ў Мінску, прынамсі, у першыя гады яго існавання, а вядомы пасля гісторык М.М. Улашчык перад паступленнем ў вышэйшую навучальную ўстанову па ёй спасцігаў тагачасныя веды ў галіне беларусазнаўства.

Мабыць, самай вядомай фігурай сярод лектараў БНУ быў акадэмік Д.М. Анучын, які падрыхтаваў незвычайна актуальны на той

¹² И. П., *Открытие в Москве Белорусского Народного Университета*, “Дзянніца” 1918, № 20, с. 3.

¹³ Там жа.

¹⁴ *Курс Белоруссоведения*, Москва 1918–1920.

момант матэрыял «Да пытання аб беларускай тэрыторыі», у якім ён, у прыватнасці, паказваў, што *Беларусь мае падставы прэтэндаваць на аўтаномію, на палітычна-нацыянальную самастойнасць, і прытым у бліжэйшых зносінах з найбольш роднаснай ёй народнасцю, вялікарускай. Гэта можа быць даказана яе гісторыяй, этнаграфіяй, усімі асаблівасцямі яе насельніцтва, яго мовы і побыту. Беларускае насельніцтва даўно ўжо вылучылася і ва ўласнай свядомасці, і ў прадстаўленні суседніх з ім народнасцяў у асаблівых народ*¹⁵. Адначасова Анучын вельмі катэгарычна выказаўся і з нагоды актуальнай у той час праблемы – аб мяжы паміж Беларуссю і Украінай, якая прэтэндавала на велізарныя тэрыторыі поўначы Заходняга і Усходняга Палесся, што стала магчымым у выніку падпісання дэлегацыяй Украінскай Цэнтральнай Рады асобнага Брэсцкага мірнага дагавора ў лютым 1918 г. На думку Анучына, *Прыпяць з'яўляецца натуральнай мяжой, і дамаганне Украіны захапіць сабе паласу зямлі ўздоўж паўночнага берага гэтай ракі, якая праходзіць па ёй чыгункай, не мае ніякіх падстаў, акрамя імкнення да большай эканамічнай выгады. Далей, на ўсход Украіна жадае выпрастаць сваю паўночную мяжу на кошт беларускіх павеіаў Мазырскага, Рэчыцкага і Гомельскага з іх павятовымі гарадамі і чыгункай, якая праходзіць па іх праз Навазыбкаў да Бранска*¹⁶.

Лекцыі У.І. Пічэты «Гісторыя беларускага народа» былі самымі працяглымі (больш за 20 гадзін). Усяго на курсах у якасці лектараў выступіла 16 прафесараў, прыват-дацэнтаў і асістэнтаў. Колькасць запісаўшыхся слухачоў складала 109 чалавек, з якіх пастаянна наведвала лекцыі каля 60¹⁷. Усе лекцыі чыталіся на рускай мове і толькі адзін з кіраўнікоў Белнацкама і рэдактар яго друкаванага органа газеты «Дзяніца», вядомы беларускі пісьменнік З.Х. Жылуновіч (псеўданім Цішка Гартны) зрабіў свой агляд «Беларуская літэратура» па-беларуску. Агляд гэты з'яўляецца характэрным прыкладам станаўлення ў тыя часы беларускай літаратурнай мовы, якая мела шмат, у прыватнасці, іншамовных украін, як, напрыклад, у тэксце Жылуновіча русізмаў «гасударсцвяннасць», «пабядзіцель» і г.д.¹⁸ Пры

¹⁵ Д. Анучин, *К вопросу о белорусской территории*, [в:] *Курс Белоруссоведения*, с. 89.

¹⁶ Там жа, с. 99.

¹⁷ НАРБ, ф. 4, оп. 1, д. 81, л. 265–267.

¹⁸ З. Жылуновіч, *Беларуская літэратура (Нарысы і агляды)*, [у:] *Курс белорусоведения*, с. 258–293.

гэтым гісторыю беларускай літаратуры лектар пачынаў толькі з сярэдзіны другой паловы XIX ст., зусім замоўчваючы, што яна ўжо мела да таго часу велізарны амаль тысячагадовы патэнцыял і зводзіць яе толькі да *працы апошніх 33 гадоў*, па меншай меры, дзіўна і *маладая бадзіора я і сільная беларуская літэратура* яшчэ і адна з самых старажытных у Еўропе.

Лекцыі прыват-дацэнта П. А. Растаргуева пра беларускую мову, у адрозненне ад агляду Жылуновіча, чыталіся на рускай мове. Па выніковых матэрыялах, апублікаваных у «Курсе беларусазнаўства», відаць, наколькі старанна і з улікам магчымага ўзроўню слухачоў рыхтаваў іх аўтар¹⁹. Перад намі выдатны, аб'ёмны, добра структураваны моўны навучальны курс, сапраўдны кампендыум свайго часу па беларускай мове. Так, аўтар адзначае, што

(...) белорусская речь на всем пространстве белорусской территории неодинакова и представляет несколько групп говоров (...) Все эти говоры во всей их совокупности, а не один какой-нибудь говор и составляют белорусский язык. Следовательно, знать белорусский язык – значит знать его во всем многообразии составляющих его говоров. Но эти говоры при всех своих отличиях имеют черты, общие им всем, благодаря чему и объединяются в одну большую группу – белорусский язык (...) Будучи для всех белорусских говоров (...) теми признаками, по которым белорусские говоры можно отличить от говоров великорусского и малорусского языка, эти черты должны быть ясны каждому, кто хочет знать белорусский язык (...) В основу изучения белорусского языка в современном его состоянии должно быть положено знакомство со всеми его говорами, составляющими в совокупности современный белорусский язык.

Растаргуеву ўдалося даць агульную *характарыстыку сучаснага стану беларускай мовы*, а таксама прасачыць *у самых асноўных рысах гісторыю яго развіцця*. Пры гэтым, канстатаваў Растаргуев, *нельга сказаць, што беларуская літаратурная мова ў цяперашні час канчаткова склалася, апрацоўка яе яшчэ не скончана*, у ёй назіраецца *багата (...) паланізмаў і дыялектычных рыс*. Прыкладна праз год пасля заканчэння працы арганізаваных пры БНУ курсаў Ф.Ф. Турук, ці ледзь не галоўны натхняльнік ўсёй гэтай дзейнасці, падвёў так яе вынікі:

Систематический цикл лекций по курсу Белоруссоведения, проведенный летом 1918 года в Москве в Белорусском Народном Университете,

¹⁹ П. Расторгуев, *Белорусская речь в ее современном и прошлом состоянии*, [в:] *Курс Белоруссоведения*, с. 185–257.

имел целью, с одной стороны, “сквозь хмары цемня” осветить белорусский вопрос, поднятый мировой войной и углубленный великой русской революцией, а с другой, дать учителю школы Белоруссии сборник таких сведений, которые необходимы ему в деле коренного переустройства школы на новых трудовых, подлинно народных началах. Белоруссия, как страна, географически лежащая между Россией и Польшей, на территории которой живет многочисленное разноязычное население, была в течение многих веков ареной не только национальной и политически-экономической борьбы народов, но также ареной и борьбы религий и вообще культур, главным образом, русской и польской. В общем ходе исторических событий белорусский народ не сохранил своей собственной государственности и общности, растерял свои лучшие живые и творческие силы, отдавши их на строительство государственности и культуры соседних народов. Отсутствие местных научно-культурных центров Белоруссии в лице высшей школы вместе с исключительными историческими условиями жизни белоруссов служат причиной того, что в настоящее время русское общество и даже сами белоруссы очень мало знают этот во многих отношениях своеобразный, богатый и интересный край и что около белорусского вопроса, поднятого ходом исторических событий, создается целый ряд недоразумений и предубеждений. Между тем “пагаржаные век, сьляпые, глухие” белоруссы, разбуженные стихийным движением трудящихся к новой лучшей жизни стали на широкий “чырвоны шлях” национального самоопределения. В связи с признанием огромной важности национального вопроса в современном положении России, правильное решение которого может определить форму политически-социальных и экономически-культурных отношений народов России, особый интерес к Белоруссии, территория которой, как и встарь, представляет арену небывало острой борьбы разнообразных интересов, проявляется со стороны Антанты, германцев, поляков, литовцев, русской прессы и особенно среди разрозненной белорусской интеллигенции, мысль которой направляется между тремя политическими ориентациями: “западной”, “восточной” и ориентацией на “незалежность” Белоруссии. Вполне естественно и целесообразно, кажется, поэтому, было попытаться путем создания в Москве Белорусского Народного Университета и организации при нем в первую очередь курсов Белоруссоведения, по возможности, шире и глубже, цельнее и полнее осветить белорусский вопрос, дать слушателю в научно-популярной форме сумму таких знаний о природе, жизни и культуре Белоруссии, которые помогли бы ему ориентироваться в современном национально-социально-революционном движении белоруссов²⁰.

БНУ ў Маскве стаў своеасаблівым правобразам Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта ў Мінску, да арганізацыі якога ў той ці іншай ступені аказаліся датычныя шматлікія стваральнікі і выкладчыкі

²⁰ Курс *Белоруссоведения*, с. I-II.

курсаў пры БНУ – ад яго «загадчыка» П.А. Урбановіча да прафесара У.І. Пічэты, які стаў першым рэктарам Мінскага ўніверсітэта, а таксама самога Ф.Ф. Турука, ягонага прафесара з 1921 г.

Ф.Ф. Турук аказаўся і адным з галоўных ініцыятараў стварэння Беларускага навукова-культурнага таварыства (БНКТ), арганізаванага ў Маскве ў чэрвені 1918 г., практычна адначасова з пачаткам працы маскоўскага БНУ²¹. Тады ж, летам 1918 г., Турук так коратка ахарактарызаваў дзейнасць БНКТ:

Понимая всю важность белорусского вопроса в современных условиях иноземного порабощения Белоруссии, в Москве в июне месяце сего 1918 года возникло Белорусское Научно-Культурное Общество. Оно ставит своей главною целью, чтобы “Сонце навуки скрозь хмары цемныя праглянула ясна” над белорусским движением и ярко осветило белорусский “чырвоны шлях”, вудущий народ в царство братства и свободы.

§ 1 Устав Общества, определяющий задачи Общества, гласит:

“Белорусское Научно-Культурное Общество, объединяя все научные, художественные и вообще культурные силы Белоруссии и лиц, интересующихся ея изучением, своими задачами имеет:

а) всестороннее изучение Белоруссии в ее прошлом и настоящим,

б) поднятие уровня общей и национальной культуры и экономического благосостояния народа,

в) содействие разрешению очередных вопросов просвещения”.

Надо с признательностью отметить, что идея создания Общества встретила полное и всеобщее сочувствие среди научных и художественных сил Москвы. В числе почетных членов Общества считаются: Проф. Карский Е.Ф., Любавский М.К., Жукович П.Н., Довнар-Запольский М.В., Лапо И.И. и Сапунов А.П., членами-учредителями: Проф. Пичета В.И., Ясинский А.Н., Янчук Н.А., Коновалов Д.Г., артист Качалов В.И. и др.²²

Пасяджэнні БНКТ праходзілі ў памяшканнях БНУ, якія размяшчаліся ў будынку Педагагічнага інстытута ім. П.Р. Шалапуціна ў Хамоўніках. На першым публічным пасяджэнні БНКТ 1/14 ліпеня 1918 г. з шырокім дакладам «Асноўныя моманты гісторыі Беларусі» выступіў вядомы вучоны, шматгадовы рэктар Маскоўскага ўніверсітэта прафесар М.К. Любаўскі, які ў заключэнне сказаў: *Беларускае Навукова-Культурнае Таварыства, нарадзіўшыся ў цяжкі момант, які перажывае рускі народ ва ўсіх яго галінах, паставіла сваёй*

²¹ Л.Л. Шавинская, *От Белорусского научно-культурного общества в Москве к республиканской Академии наук (1918–1919 гг.)*, [в:] *Государство, общество, церковь в истории России XX–XXI веков: материалы XVII Международной научной конференции, Иваново, 28–29 марта 2018 г.*, Иваново 2018, с. 380–383.

²² Ф. Турук, *Вместо предисловия*, [в:] М.К. Любавский, *Основные моменты истории Белоруссии*, Москва 1918.

задачай арганізацыю асветы Беларусі, зусім правільна зразумеў свой абавязак перад радзімай (...)»²³. Адкрылі пасяджэнне, на якім прысутнічала больш за 100 чалавек, прывітанні прафесара У.І. Пічэты (старшыня БНКТ), А.І. Цвікевіча (прадстаўніка «Маскоўскай Беларускай Народнай Грамады»), В. Л. Дыла (прадстаўніка «Маскоўскай Беларускай Сацыялістычнай Грамады») і прадстаўніка кіраўніцтва Белнацкама З.Х. Жылуновіча, які адзначыў што *Таварыства (...) прынясе карысць і выканае свае задачы, калі здолее аддаць свае веды, сваю працу народу, які выкарміў кожнага з членаў яго*²⁴. Варта спецыяльна падкрэсліць, што ў пасяджэнні тады прынялі ўдзел усяго толькі *болей за ста чалавек*, а не як больш за 1000, як пра гэта памылкова надрукавана ў «Энцыклапедыі гісторыі Беларусі»²⁵, а затым паўторана шэрагам даследчыкаў²⁶. Падобнай колькасці людзей, якія цікавіліся беларускай праблематыкай у такіх аспектах, у тагачаснай Маскве проста не было, ды і змясціць столькі людзей ні адно з памяшканняў будынкаў былога Педагагічнага інстытута проста не магло.

Адным з самых актыўных дзеячаў БНКТ з'яўляўся вядомы этнограф, філолаг і культуролог М.А. Янчук, хоць і не чытаўшы сваіх лекцый у БНУ, як пра гэта дагэтуль пішуць некаторыя беларускія даследчыкі²⁷, які тым не менш падрыхтаваў для публікацыі ў «Курсе Белоруссоведения» «Этнографический очерк Белоруссии»²⁸. У ім ён, у прыватнасці, выказаўся па шырокаму колу пытанняў, звязаных з тагачасным сучасным беларускай жыццём, скончыўшы словамі аб ролі новых культурных рухаў, *што паступова развіваюцца ў Беларусі з ростам народнай адукацыі і нацыянальнай самасвядомасці. У той жа час пакуль сама назва «Белоруссия», на думку Янчука, увогуле чужая простаму народу: мясцовыя ўраджэнцы звычайна называюць сябе па прыналежнасці да той ці іншай губерні краю; толькі ў апошні час, са з'яўленнем у больш шырокіх колах нацыянальнай самасвядомасці,*

²³ М.К. Любавский, *Основные моменты истории Белоруссии*, Москва 1918, с. 22.

²⁴ И. П., *Белорусское Научное Общество в Москве*, «Дзянніца» 1918, № 24, с. 2.

²⁵ В.У. Скалабан, *Беларускае навукова-культурнае таварыства*, [у:] *Энцыклапедыя гісторыі Беларусі*. У 6 т., т. 1: А – Беліца. Мінск 1993, с. 356.

²⁶ См., напр.: Е.В. Баранова, О.А. Яновский, В.И. Пичета: *белорусское обрамление исторического портрета (к 130-летию со дня рождения)*, [в:] *Российские и славыянские исследования*, Минск 2008, вып. 3, с. 219–220.

²⁷ См., напр.: В.К. Бандарчык, *Беларусы: Гісторыя этналагічнага вывучэння*, Мінск 1999, с. 139, 260–261.

²⁸ Н. Янчук, *Этнографический очерк Белоруссии*, [в:] *Курс Белоруссоведения*, с. 152–184.

назвы “беларус” і “Белоруссия” пачынаюць выкарыстоўвацца ад інтэлігентнага класа і ў народзе. Меўшы велізарны вопыт у стварэнні і рэдагаванні часопіса «Этнографическое обозрение», а таксама шматлікія навуковыя сувязі і доступ да розных найбагацейшых даследчых матэрыялаў, Янчук меў намер выпусціць у свет шэраг значных кніжных выданняў, якія часткова ўваходзілі і ў агульныя планы культурна-асветнага аддзела Белнацкама²⁹.

Паводле дакументацыі БНКТ, планавалася, напрыклад, выдаць шэраг

отдельных книг и брошюр...:

1. Собрание материалов и исследований по этнографии Белоруссии, под редакцией хранителя отделения этнографии в Румянцевском музее Н.А. Янчука (...) В него войдут исключительно вновь собранные материалы из Могилевской, Гродненской, Минской, Смоленской и др. губерний по описанию быта, обычаев, по народной музыке и словесному творчеству.

2. Сборник белорусского народного поэтического творчества по источникам, опубликованным в разное время в польских, преимущественно заграничных изданиях, мало известных, а иногда и недоступных русским исследователям, притом в польской транскрипции. Представляется настоятельная необходимость (...) сделать их общедоступными, опубликовав их русским шрифтом, с необходимыми объяснениями и вступительными статьями. Эта работа заканчивается в настоящее время Н.А. Янчуком.

3. Школьный сборник белорусских народных песен, составленный Н.А. Янчуком и Б.В. Подгорецким.

4. Альбом белорусских узоров, шитья и кружев, составляемый В.Л. Турбиной и М.В. Янчук.

5. Очерки новейшей белорусской литературы: две статьи: Илариона Святицкого и Н.А. Янчука. При отсутствии истории белорусской литературы эти очерки, выдвигающие новейших литературных деятелей Беларуси преимущественно из народной среды, должны иметь большое значение для укрепления сознания белорусских трудящихся масс³⁰.

Была намечана таксама публікацыя *некалькіх манаграфічных прац па гісторыі Беларусі пад рэдакцыяй праф. Пічэты*, пра што ў канцы 1918 г. з вялікім аптымізмам апавяшчаў чытачоў В.Л. Дыла, які пісаў пад псеўданімам Н. Б-і, і стаў адным з твораў абвешчанай неўзабаве, 1 студзеня 1919 г., БССР³¹.

²⁹ НАРБ, ф. 4, оп. 1, д. 95, л. 65–66.

³⁰ *Об издательской деятельности Белорусского-Научно-культурного Общества в Москве*, “Дзянніца” 1919, № 3, с. 3.

³¹ Н. Б-і., *Беларускае жыццё у Маскве*, “Дзянніца” 1918, № 42, с. 3.

На жаль, адсутнасць адпаведных умоў не спрыяла ажыццяўленню ўсіх гэтых рашэнняў³². Многае з задуманага не атрымалася рэалізаваць па чыста тэхнічных і фінансавых прычынах, а таксама з-за змены палітычнай абстаноўкі. Тым не менш, БНКТ ў Маскве, па сутнасці, з'явілася своеасаблівай першай вехай на шляху стварэння будучай Беларускай акадэміі навук, непасрэдна сфарміраванай на аснове ўзніклага ў 1921 – пачатку 1922 гг. у Мінску Інстытута беларускай культуры (Інбелкульты).

Пасля пераезду ў сакавіку 1918 г. Белнацкама з Петраграда ў Маскву ў ранейшай сталіцы было пакінута яго аддзяленне, супрацоўнікі якога таксама выношвалі планы стварэння ў сябе ў горадзе розных беларусазнаўчых навуковых і навучальных арганізацый. Асаблівай актыўнасцю пры гэтым адрозніваўся аграном і сельскагаспадарчы эканаміст па прафесіі, які называў сябе «сацыёлагам» і «прыродазнаўцам» Я. С. Канчар, які першапачаткова загадваў у Петраградскім аддзяленні Белнацкама агітацыйна-прапагандысцкім і выдавецкім паддзелам. Прачытаўшы летам 1918 г. у БНУ ў Маскве спецыяльную лекцыю «Гісторыя Нацыянальнага і рэвалюцыйнага руху ў Беларусі», ён быў адным з удзельнікаў і адначасова даследчыкаў гэтага працэсу, матэрыялы пра які старанна збіраў і нават ставіў задачу *выдаць аўтабіяграфічны слоўнік* беларускіх дзеячоў. Падобную публікацыю Канчар прапаноўваў ажыццявіць *на прыкладзе слоўніка праф. Вянгерава, але з той розніцай, што ў слоўнік ўключыць аўтабіяграфію і разбор дзейнасці і прац не толькі пісьменнікаў, але і палітычных і грамадскіх дзеячаў* Беларусі. Як паведамляў Канчар: *Гэтая справа мною задумана 10 гадоў таму назад, і ў маім распараджэнні ўжо маецца некалькі аўтабіяграфій і біяграфій. Вялікая эпоха Адраджэння Беларусі і вялікая Расійская рэвалюцыя вылучыла цэлы шэраг новых дзеячаў*³³. У 1918–1919 гг., пры падтрымцы Белнацкама, Канчару ўдаецца надрукаваць у Маскве шэраг сваіх работ асобнымі брашурамі, а таксама выдаць зборнік артыкулаў «Белорусский вопрос», які выйшаў у выдавецтве Петраградскага аддзялення Белнацкама³⁴. Аднак, у адрозненне ад маскоўскіх белнацкамаўцаў, петраградскія аказаліся куды менш паспяховымі практыкамі. З рэальна дзеючых і прытым адносна

³² НАРБ, ф. 4, оп. 1, д. 80, л. 49–50.

³³ Е.К. Канчар, *Белорусским деятелям и деятелям из Белоруссии*, “Дзянніца” 1918, № 9, с. 3.

³⁴ Е.С. Канчар, *Белорусский вопрос*, Петроград 1919.

прыкметных беларусазнаўчых арганізацый у горадзе было толькі Беларускае вольна-эканамічнае таварыства, праца якога абмяжоўвалася ў асноўным шэрагам пасяджэнняў. Самае значнае з іх, *першае публічнае*, адбылося 13 кастрычніка 1918 г. у памяшканні Беларускай Гімназіі ў адной з кватэр у доме 68 па Неўскім праспекце ў прысутнасці *28 чалавек, якія належалі па большай частцы да ліку заснавальнікаў Таварыства*. З уступным словам да прысутных звярнуўся Канчар, які падкрэсліў, што *ўзнікненне Вольна-Эканамічнага Таварыства ў Петраградзе супадае па часе з заснаваннем у Маскве Культурна-Навуковага Беларускага грамадства і адкрыццём Беларускага ўніверсітэта, гэтай першай ластаўкі ў вывучэнні Краю*³⁵. Петраградскае Таварыства так і не рэалізавала сябе, хоць у яго складзе лічыліся і такія вядомыя беларусазнаўцы-гуманітарыі як гісторык П.М. Жуковіч і этнограф А.К. Сержпутоўскі. Не выключана, што гэтая няўдача ў пэўнай ступені адбілася і на ўсіх далейшых занятках Канчара, звязаных з *беларускім пытаннем*. У пачатку 1920-х гг. ён амаль цалкам адыходзіць ад іх і толькі ў сярэдзіне 1930-х гг. раптам адкрывае ў сабе дар мемуарыста, піша досыць аб'ёмныя ўспаміны «Из истории Гражданской войны в Белоруссии в 1917–1920 гг.»³⁶, якія цяпер сталі як прадметам захаплення, так і вельмі крытычных яго ацэнак у беларускай навуковай супольнасці.

У цэлым жа, дзейнасць Белнацкама па стварэнні беларусазнаўчых устаноў была паспяховай, а БНУ ў Маскве і яго арганізатары з'явіліся прамымі прадзвеснікамі і непасрэднымі практычнымі ўвасабіцелямі ідэі фарміравання Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта ў Мінску, да чаго аказаўся дзейсна датычны леталісец першых гадоў яго існавання Ф.Ф. Турук³⁷, пазней гэтак жа як і Я.С. Канчар, адышоўшы ад беларускай праблематыкі.

L I T E R A T U R A

Âncuk N., *Ètnografičeskij očerk Belorussii*, [v:] *Kurs Belorussovedeniâ*, Moskva 1918–1920 [Янчук Н., *Этнографический очерк Белоруссии*, [в:] *Курс Белоруссоведения*, Москва 1918–1920].

³⁵ *Первое публичное заседание Белорусского Вольно-Экономического Общества в Петрограде*, “Дзянніца” 1918, № 36, с. 3.

³⁶ Российский государственный архив социально-политической истории, ф. 71, оп. 15а, д. 1656.

³⁷ *См. дело об организации Белорусского государственного университета в Минске в составе архива Белнацкама*, [в:] НАРБ, ф. 4, оп. 1, д. 131.

- Anučin D., *K voprosu o belorusskoj territorii*, [v:] *Kurs Belorussovedeniâ*, Moskva 1918–1920 [Анучин Д., *К вопросу о белорусской территории*, [в:] *Курс Белоруссоведения*, Москва 1918–1920].
- Bandarčyk V. K., *Belarusy: Gistoryâ ètnalagičnaga vyvučennâ*, Minsk 1999 [Бандарчык В. К., *Беларусы: Гісторыя этналагічнага вывучэння*, Мінск 1999].
- Baranova E. V., Ânovskij O. A., V. I. Pičeta: *belorusskoe obramlenie istoričeskogo portreta (k 130-letiu so dnâ roždeniâ)*, [v:] *Rossijskie i slavânskie issledovaniâ*, Minsk 2008, Вып. 3 [Баранова Е. В., Яновский О. А., В. И. Пичета: *белорусское обрамление исторического портрета (к 130-летию со дня рождения)*, [в:] *Российские и славянские исследования*, Минск 2008, вып. 3].
- Dekrety Sovetskoj vlasti*, t. 1, Moskva 1957 [Декреты Советской власти, т. 1, Москва 1957].
- I. P., *Belorusskoe Naučnoe Obščestvo v Moskve*, “Dzânnica” 1918, № 24 [И. П., *Белорусское Научное Общество в Москве*, “Дзянніца” 1918, № 24].
- I. P., *Otkrytie v Moskve Belorusskogo Narodnogo Universiteta*, “Dzânnica” 1918, № 20 [И. П., *Открытие в Москве Белорусского Народного Университета*, “Дзянніца” 1918, № 20].
- I. P., *K učitelâm belorusam*, “Dzânnica” 1918, № 8 [И. П., *К учителям белорусам*, “Дзянніца” 1918, № 8].
- Ihnatoŭski U., *Vialiki Kastryčnik na Bielarusi (CH, 1917 – II/VII, 1920)*, [v:] *Bielarus: Narysy historyi, ekanomiki, kulturnaha i revaliucyjnaha ruchu*, Minsk 1924 [Ігнатоўскі У., *Вялікі Кастрычнік на Беларусі (X, 1917 – II/VII, 1920)*, [в:] *Беларусь: Нарысы гісторыі, эканомікі, культурнага і рэвалюцыйнага руху*, Менск 1924].
- Kančer E. K., *Belorusskim deâtelâmi i deâtelâmi iz Belorussii*, “Dzânnica” 1918, № 9 [Канчер Е. К., *Белорусским деятелям и деятелям из Белоруссии*, “Дзянніца” 1918, № 9].
- Kančer E. S., *Belorusskij vopros*, Petrograd 1919 [Канчер Е. С., *Белорусский вопрос*, Петроград 1919].
- Kulturno-prosvetitel'nyj Otdel Belorusskogo Narodnogo Komissariata*, “Dzânnica” 1918, № 16 [Культурно-просветительный Отдел Белорусского Народного Комиссариата, “Дзянніца” 1918, № 16].
- Kurs Belorussovedeniâ*, Moskva 1918–1920 [Курс Белоруссоведения, Москва 1918–1920].
- Labyncev Ū. A., *Moskovskie kadry belorusizacii: deâtel'nost' Belorusskogo narodnogo universiteta v stolice RSFSR (1918 g.)*, [v:] *Gosudarstvo, obščestvo, cerkov' v istorii Rossii XX–XXI vekov: materialy XVII Meždunarodnoj naučnoj konferencii, Ivanovo, 28–29 marta 2018 g.*, Ivanovo 2018, č. 2 [Лабынцев Ю. А., *Московские кадры белорусизации: деятельность Белорусского народного университета в столице РСФСР (1918 г.)*, [в:] *Государство, общество, церковь в истории России XX–XXI веков: материалы XVII Международной научной конференции, Иваново, 28–29 марта 2018 г.*, Иваново 2018, ч. 2].

- Московские кадры белорусизации: деятельность Белорусского народного университета в столице РСФСР (1918 г.),* [в:] *Государство, общество, церковь в истории России XX–XXI веков: материалы XVII Международной научной конференции, Иваново, 28–29 марта 2018 г., Иваново 2018, ч. 2].*
- Lûbavskij M.K., *Osnovnye momenty istorii Belorussii*, Moskva 1918 [Любавский М.К., *Основные моменты истории Белоруссии*, Москва 1918].
- N. B-i., *Belaruskae žyŭce u Maskve*, “Dzânnica” 1918, № 42 [Н. Б-и., *Беларускае жыццё у Маскве*, “Дзянніца” 1918, № 42].
- Nacional’nyj arhiv Respubliki Belarus’ (NARB), f. 4, op. 1, d. 4; 77; 80; 81; 95; 131 [Национальный архив Республики Беларусь (НАРБ), ф. 4, оп. 1, д. 4; 77; 80; 81; 95; 131].
- O deâtel’nosti Belorusskogo Nacional’nogo Komissariata (Iz doklada Komissaru po nacional’nym delam)*, “Dzânnica” 1918, № 11 [О деятельности Белорусского Национального Комиссариата (Из доклада Комиссару по национальным делам), “Дзянніца” 1918, № 11].
- Ob izdatel’skoj deâtel’nosti Belorusskogo-Naučno-kul’turnogo Obšestva v Moskve*, “Dzânnica” 1919, № 3 [Об издательской деятельности Белорусского-Научно-культурного Общества в Москве, “Дзянніца” 1919, № 3].
- Pervoe publičnoe zasedanie Belorusskogo Vol’no-Ėkonomičeskogo Obšestva v Petrograde*, “Dzânnica” 1918, № 36 [Первое публичное заседание Белорусского Вольно-Экономического Общества в Петрограде, “Дзянніца” 1918, № 36].
- Plan predstoâšej deâtel’nosti Komissariata*, “Dzânnica” 1918, № 13 [План предстоящей деятельности Комиссариата, “Дзянніца” 1918, № 13].
- Rastorguev P., *Beloruskaâ reč’ v ee sovremennom i prošlom sostoâanii*, [v:] *Kurs Belorussovedeniâ*, Moskva 1918–1920 [Рассторгуев П., *Белорусская речь в ее современном и прошлом состоянии*, [в:] *Курс Белоруссоведения*, Москва 1918–1920].
- Rossijskij gosudarstvennyj arhiv social’no-političeskoj istorii, f. 71, op. 15a, d. 1656 [Российский государственный архив социально-политической истории, ф. 71, оп. 15а, д. 1656].
- Skalaban V.U., *Belaruskae navikova-kul’turnae tavarystva*, [u:] *Ėncyklapedyâ гісторыі Беларусі. У 6 т., т. 1: А – Беліца*, Minsk 1993 [Скалабан В.У., *Беларускае навукова-культурнае таварыства*, [у:] *Энцыклапедыя гісторыі Беларусі. У 6 т., т. 1: А – Беліца*, Мінск 1993].
- Skalaban V.V., *Beloruskij nacional’nyj komissariat (ânvar’ 1918 – mart 1919 g.)*. *Dis... kand. ist. nauk*, Minsk 1987 [Скалабан В.В., *Белорусский национальный комиссариат (январь 1918 – март 1919 г.)*. *Дис... канд. ист. наук*, Минск 1987].
- Szczawinskaja L. L., *Ot Belorusskogo naučno-kul’turnogo obšestva v Moskve k respublikanskoj Akademii nauk (1918–1919 gg.)*, [v:] *Gosudarstvo, obšestvo*,

cerkov' v istorii Rossii XX–XXI vekov: materialy XVII Meždunarodnoj naučnoj konferencii, Ivanovo, 28–29 marta 2018 g., Ivanovo 2018 [Шавинская Л. Л., *От Белорусского научно-культурного общества в Москве к республиканской Академии наук (1918–1919 гг.*, [в:] *Государство, общество, церковь в истории России XX–XXI веков: материалы XVII Международной научной конференции, Иваново, 28–29 марта 2018 г.*, Иваново 2018.].

Turuk F., *Vmesto predisloviâ*, [v:] Lûbavskij M. K., *Osnovnye momenty istorii Belorussii*, Moskva 1918 [Турук Ф., *Вместо предисловия*, [в:] Любавский М. К., *Основные моменты истории Белоруссии*, Москва 1918].

Ustaunaâ Gramata da narodau Belarusi. Drugaâ Ustaunaâ Gramata. Pastanova Narodnago Sèkrètaryâtu Belaruskaj Narodnaj Rèspubliki z 27.III.1918 № 134. Kratki otčet Rady Belorusskoj Narodnoj Respubl. Rada Belorusskoj Narodnoj Respubliki. Sessia II-â, Zasedanie 5-e. 12 aprilâ 1918 goda [i drugie], “Dzânnica” 1918, № 10 [*Устаўная Грамата да народаў Беларусі. Другая Устаўная Грамата. Пастанова Народнага Сэкрэтарыяту Беларускай Народнай Рэспублікі з 27.III.1918 № 134. Краткі отчет Рады Беларускай Народной Рэспублікі. Рада Беларускай Народной Рэспублікі. Сесія II-я, Заседание 5-е. 12 апреля 1918 года* [и другие], “Дзянніца” 1918, № 10].

Żylunovič Z., *Belaruskaâ litèratura (Narysy i aglâdy)*, [u:] *Kurs belorusovedeniâ*, Moskva 1918–1920 [Жылуновіч З., *Беларуская літэратура (Нарысы і агляды)*, [у:] *Курс белорусоведения*, Москва 1918–1920].

SUMMARY

FIRST BELARUSIAN UNIVERSITY AND BELARUSIAN ORGANIZATIONS IN RUSSIAN CAPITAL CITIES (1918–1920)

In the article the process of formation and activities of a number of Belarusian scientific and educational organizations in Moscow and Petrograd are discussed. The organizations were founded in 1918 by the staff of the Belarusian National Commissariat with the help of prominent Russian scientists, world-famous academics and professors. The author focuses on organizational, scientific and pedagogical practice of F.F. Turuk, W.I. Piczeta, D.M. Anuczyna, P.A. Rastorgujewa, M.J. Janczuk and J.S. Kanczer.

Key words: Belarusian National Commissariat, Belarusian National University, Belarusian Scientific and Cultural Society, Belarusian Free-Economic Society, F.F. Turuk, E.S. Kanczer.